

відповідальністю кавалерійських командирів неприятельську юрбу атакувати без жодного пострілу тільки білою зброєю”¹⁷⁹. В тому ж році генерал-аншеф П.Рум'янцев наказував своїм кавалеристам “атакувати супротивника, тримаючи шаблю наголо супроти очей”¹⁸⁰.

Російська регулярна кіннота під час боїв 1771-1774 рр. відмовилась від основного строю у три шеренги, оскільки піднята під час атаки першими двома шеренгами курява не дозволяла орієнтуватися третій шерензі. Крім того, у боротьбі з татарськими загонами регулярна кіннота росіян почала застосовувати атаку галопом у розсип¹⁸¹. Отже, російське командування у боротьбі з турецько-татарськими військами визнало доцільність і ефективність саме козацької кавалерійської тактики, відпрацьованої запорожцями і донцями у попередніх століттях.

Фактичний матеріал даного доробку дозволяє сформулювати наступне: 1. Військо Запорозьке низове було організоване та комплектувалось за територіально-міліційним принципом і являло собою паланково-курінну систему. Мобілізація відбувалася згідно традиційної паланково-курінної системи. Такі тактичні підрозділи, як партії і команди, найбільш відповідали цій системі. 2. Складність структури Війська Запорозького низового пов'язана, перш за все, з демократичними традиціями козаків, згідно яких адміністративне і військове управління було під контролем усієї козацької громади. 3. Озброєння і спосіб бойових дій запорозького козацтва періоду Нової Січі повністю відповідав завданням збройних сил Російської імперії в боротьбі з турецькою армією, а також воєнній теорії і практиці Європи та Сходу. 4. Тактичні засоби запорозької кінноти повністю відповідали бойовій практиці західноєвропейської легкої кавалерії.

Gennadiy Shpital'ov

The problem of military organization and tactics of Zaporozhian Cossacks during the Nova (New) Sich' period in Russian-Turkish Wars in XVIII c. context

The organization and functional structure of Zaporozhian Cossacks' Troops is worked out in detail. The peculiarities of Zaporozhian Cossacks' management, tactic, battle training and supply are analyzed. The place of Cossacks' Troops of Nova Sich in the armed forces system of the Russian Empire is determined. Zaporozhian Cossacks' fighting traditions and strategics and European fighting theory and practice of the XVIII century are compared. The importance of Zaporozhian Cossacks' fighting experience gained during the struggle against Turkish-Tatar Troops for further development of Ukrainian and Russian military art is revealed.

УДК 94:314.727.2 (477.7)"1775/1861"(043.5)

Наталя Діанова

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ
(кінець XVIII – перша половина XIX ст.)**

Розвиток Одеси в досліджуваний період мав низку специфічних особливостей, які виділяли її серед інших міст Російської імперії. Перспективи причорноморського

179 Гейсман П.А., Дубровской А.Н. Граф Пётр Иванович Панин. – С.Пб., 1897.- С.36.

180 Масловский Д.Ф. Русская армия Екатерины Великой. – С.240.

181 Иванов П.А. Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии.... – С.70, 74, 78.

торгового порту та чисельні урядові пільги для жителів сприяли швидкому заселенню міста. Міське населення формувалось із представників різних етнічних груп і віросповідань: жителів околиць, переселенців із інших російських губерній, селян-втікачів, іноземних колоністів. Стрімкий економічний розвиток Одеси перетворив її в середині XIX в. на розвинуте європейське місто, яке займало третє місце в Росії за чисельністю населення.

Історія заснування, заселення та розвитку Одеси в зазначений період має певні особливості, що принципово відрізняють її від інших міст Російської імперії. Тому ця проблема приваблювала до себе увагу значної кількості істориків XIX ст., зокрема, А. Скальковського, Д. Атлас, А. Маркевича, В. Надлера, А. Шмідта; дослідників XX-XXI ст.: О. Дружиніної, О. Болдирєва, А. Бачинського, В. Ващенко, Т. Гончарука, І. Сапожникова та ін. Їх точки зору стосовно дати заснування міста, специфіки його заселення та економічного піднесення не завжди співпадають, проте усі вони визнають феномен розвитку міста у дореформений період.

Тривалий час в історіографії панувала традиційна точка зору щодо дати заснування Одеси, започаткована А. Скальковським¹⁸². Його концепція базувалася на включенні південноукраїнських земель, в тому числі й фортеці Хаджибей, до складу Росії. Передісторію Одеси автор пов'язував із Хаджибеєм періоду 1789-1793 рр., на основі якого у 1794 р. з монаршої волі Катерини II й було засноване місто. Ця версія викликає суттєві заперечення у деяких сучасних українських істориків. Зокрема, одеський дослідник О. Болдирєв розцінював офіційну дату заснування Одеси як певну умовність. Указ Катерини II від 27 травня 1794 р. він вважав юридичною підставою для будівництва в реально існуючому населеному пункті Гаджибей, заснованому в 90-х рр. XIV ст., військової гавані та купецької пристані. Місто Одеса, на думку автора, нараховує понад 600 років¹⁸³. Його погляди поділяє Ю. Мицик, який піддав різкій критиці так звані "ювілейні" твори істориків XIX ст. як спробу фальсифікації віку південноукраїнських міст. Посилаючись на джерела він теж відстоює позицію, що Одеса (Хаджибей) нараховує близько 600 років¹⁸⁴.

Дискусії науковців торкаються й процесу заселення міста. Погляди більшості дослідників цієї теми були зосереджені на переселенні до південного регіону іноземних колоністів та вихідців із внутрішніх губерній Російської імперії. При цьому недостатня увага приділялася тій групі жителів, на землях проживання яких було заснована Одеса. Задовго до приєднання південноукраїнських земель до складу Російської імперії там уже проживала значна кількість українського та російського населення. Французький військовий інженер Лафіт-Клаве, відвідавши Північне Причорномор'я у 1780-х рр., стверджував, що там досить розвинені комунікаційна та

182 Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. – Одесса, 1837.

183 Болдирев О. Одеси – 600. Историчний нарис. – Одеса: Юг, 1994.

184 Мицик Ю. А. Оригінальна теорія виникнення Катеринослава історика початку XIX ст. // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2001. – С. 219-223.

фортифікаційна системи й воно зовсім не виглядає "диким полем". Деякі його райони, зокрема, околиці Хаджибею, були досить густо заселені¹⁸⁵.

У селах, розташованих поблизу Одеси: Куяльнику, Нерубайському, Великому Дальнику, Прилиманському та інших дослідники знайшли значну кількість православних могил, які свідчать про існування тут козацьких поселень ще у 70-90-х рр. XVIII ст. Чисельні кам'яні пам'ятники дозволяють конкретизувати місце знаходження козацьких хуторів у Буго-Дністровському межиріччі. Православне населення цього регіону було настільки значним, що його церковні єпархії виділялися у титулі молдавських митрополитів під спеціальною назвою: "всього владения Украинского" (1777 р.), а пізніше – "всея Украины" (1782-1783)¹⁸⁶. У 1779 р., отримавши дозвіл турецького уряду, козаки оселилися на околицях Хаджибею, а після закінчення російсько-турецької війни 1787-1791 рр. стали одними з перших жителів міста¹⁸⁷. О. Маркевич писав, що околиці фортеці були густо заселені ще у 70-80-ті рр. XVIII ст. Переважну більшість серед проживаючого там населення становили українці. Вони були досить заможними, займалися сільським господарством, городництвом, рибальством, видобутком солі з лиманів і вели жваву торгівлю, поставляючи в Хаджибей продукти харчування¹⁸⁸. Частина з них згодом переселилася до міста, яке за розпорядженням російського уряду будувалося на місці колишньої фортеці. На постійне проживання в Одесі залишилися й козаки, що звільнились з Чорноморської гребної флотилії Й. Дерибаса та вихідцями із Задунайської Січі¹⁸⁹.

Процес формування міського населення супроводжувався певними тенденціями. За розпорядженням уряду до міста переселялися жителі з українських і російських губерній. Російське населення міста сформувалося, здебільшого, із ремісників, купців і селян, які переселились із різних регіонів Росії та Молдавії. Певну його частину презентували колишні російські солдати і офіцери, які оселитись тут після завершення служби. Досить чисельними були розкольники, які після геополітичних змін кінця XVIII ст. опинилися в межах Російської імперії.

Інша тенденція полягала в заселенні міст селянами-утікачами в процесі народної колонізації. При цьому спостерігалися деякі особливості. По-перше, відбувалось стихійне заселення Одеси збіглими кріпаками, які на території Південної України з відома урядових осіб ставали вільними. В. Надлер вважав, що населення

185 Сапожников І. В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років. – Іллічівськ, 1999. – С. 43-45.

186 Сапожников І. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса: ОКФА, 1998. – С. 18, 24.

187 Присоединения Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4 т. /Под ред. Н. Ф. Дубровина. – С.Пб., 1887. – Т. 3: 1779-1780 гг. – С. 166.

188 Маркевич А. И. Торговля и торговая промышленность // Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах /За ред. Т. Г. Гончарука. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 126.

189 Бачинський А. Д. Хаджибей-Одеса і українське козацтво // Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції 6-8 вересня 1994 року. – Одеса, 1994. – Ч. 1. – С. 50; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828. – Одеса: Гермес, 1994. – С. 103.

Одеси складалося і зростало нерідко всупереч волі уряду і всі його намагання якось організувати та привести до порядку цю різнобарвну і занадто рухливу хвилю людей, серед яких були селяни-втікачі та різного роду авантюристи, не давали позитивних наслідків¹⁹⁰.

Підтвердження того факту, що селяни-кріпаки, які тікали до Одеси ставали там вільними, знаходимо у спогадах Ф. Вігеля¹⁹¹. Він висловлював досить песимістичні погляди щодо “недалекоглядної та нерозумної політики Г. Потьомкіна, внаслідок якої бродяги та селяни-втікачі із поміщицьких маєтків усієї Росії ставали корінними жителями Одеси”. Вже наприкінці XVIII ст. в Одесі проживало близько трьох тисяч колишніх кріпаків¹⁹².

Друга особливість формування міського населення полягала у тому, що воно отримало від уряду значну низку пільг і привілеїв, чого не було в інших регіонах Російської імперії. Міщани могли вільно займатись ремеслами і торгівлею. У законодавчих актах знаходимо документи, де зазначено пільги вітчизняним та іноземним ремісникам і купцям. Серед них: надання вигідних кредитів, відведення зручних місць для будівництва фабрик і заводів, звільнення від податків тощо¹⁹³. Це значно сприяло зростанню чисельності жителів міста і його економічному піднесенню.

Важливу роль в освоєнні південноукраїнських земель уряд відводив іноземним колоністам, яких запрошував поселитися в містах регіону. Указ Катерини II від 19 квітня 1795 р. проголошував для них низку пільг: будівництво кам'яного житла для тимчасового проживання, кредити на потреби господарства у розмірі 100-150 крб., свободу віросповідання, будівництво церков, звільнення від податків на 10 років тощо¹⁹⁴. В Одесі селилась значна кількість іноземців, серед яких були представники самих різних етносів і віросповідань, зокрема: греки, німці, болгари, італійці, французи, серби, євреї та багато інших. Їх чисельність продовжувала зростати і в середині XIX ст. Так у 1849 р. тут проживало 4033 іноземця¹⁹⁵, а у 1858 р. їх кількість збільшилась до 4 197 осіб¹⁹⁶.

А. Шмідт, явно перебільшуючи значення іноземних переселенців у житті міста, з прикрістю писав, що Одеса стала не російським містом, а містом, що знаходилося на російській землі, в якому іноземці впровадили свою торгівлю і суспільне життя¹⁹⁷.

Надзвичайно строкатий склад міського населення створював певну напругу в соціальних відносинах. Сучасники зазначали

190 Надлер В. К. К изучению истории г. Одессы. – Одесса: Тип. Кирхнера, 1893. – С. 4.

191 Вигель Ф. Ф. Записки. – М.: Изд. Русск. архива, 1892. – Ч. 6. – С. 102, 186.

192 Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – К.: Критика, 1999. – С. 26.

193 Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі – ПСЗРИ.І). – Т. XVI. – № 12 099; Т. XXIII. – № 17 392; Т. XXXIX. – № 29 910, № 30 115.

194 ПСЗРИ.І. – Т. XXIII. – С.Пб., 1830. – № 17 320.

195 Военно-статистическое обозрение Российской империи. – С.Пб., 1849. – Т. 11. – Ч.1. Херсонская губерния. – С. 189-195.

196 Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3 – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 67.

197 Шмідт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – С.Пб.: Военная типография, 1863. – Ч. 1. – С. 538.

відсутність єдиної громадської спільноти. Жителі формували свої сфери соціального спілкування переважно в межах етнічних груп¹⁹⁸. Проте до аристократичного кола Одеси, яке очолював генерал-губернатор М. Воронцов, входили представники різних етносів, зокрема, російські й польські дворяни та багаті іноземні неогоціанти, серед яких виділялись греки: Родоконакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудов, Заріффі, італієць Порро та німець Масс¹⁹⁹.

Іноземці в Одесі відігравали роль провідних неогоціантів, майстрів у ремісничих цехах, фахівців у галузі медицини, освіти. Вихідців із європейських країн вабили перспективи щойно розбудованого причорноморського порту. Не дивно, що у 1799 р. зі 208 одеських купців 126 прибули із-за кордону і 82 були росіянами²⁰⁰.

Статистичні дані свідчать, що найбільша кількість іноземних купців оселилась саме в Одесі. Якщо в Таганрозі, який намагався конкурувати з Одесою в плані міжнародної торгівлі, у 1820 р. нараховувалось 15 купців I гільдії, 7 купців II гільдії і 126 – III, то в Одесі в цей час було зафіксовано 95 купців лише I-ї гільдії, 44 з яких – іноземці²⁰¹.

Вагому роль у зовнішній торгівлі, зокрема, у справі зернового експорту, відігравали грецькі купці. Найбільшою в Одесі експортно-імпоротною компанією була фірма братів Раллі, яка процвітала з 1815 по 1861 рр. і мала значний вплив у міжнародній торгівлі. У 1850 р. вона відкрила Одеський торговий дім – один із найбільших у місті²⁰². Грецькі купці стали піонерами банківської справи не лише в Одесі, але і в Росії в цілому. Саме грецькі капітали відіграли провідну роль при заснуванні у 1806 р. Одеської державної облікової контори, яка була одним із небагатьох органів кредитування торгівлі в Росії. Греки сприяли і створенню Біржової зали, яка у 1819 р. була реорганізована в Одеську контору державного комерційного банку, що проводив кредитування зовнішньої торгівлі. Поряд із офіційними кредитними закладами діяли й приватні банкіри, які давали в борг під великі відсотки значні суми грошей. Деякі купці вкладали свої капітали у землеволодіння, підприємництво, розвиток водного транспорту тощо²⁰³.

Греки зарекомендували і себе хорошими ремісниками, створюючи у 1806 р. окремий цех суднобудування.

Одеса стала найважливішим осередком грецької освіти і культури на півдні України. Тут діяла низка шкіл та училищ, серед яких особливо виділялося Грецьке комерційне училище, яке стало одним із

198 Маркевич А. И. Еще слова два о жизни в Одессе // Одесский альманах на 1839 год. – Одесса, 1839. – С. 485; Герлігі П. Одеса ... – С. 131.

199 Скальковский К. Воспоминания молодости: По морю житейскому, 1843 - 1869. – С.Пб.: Тип. А. Суворина, 1906. – С. 19.

200 ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 153. – Арк. 153.

201 Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 163. – Арк. 85, 145-147.

202 ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 2.

203 Пятигорский Г. М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII – первой трети XIX веков // Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: Наука, 1985. – С. 51-52.

самих визначних навчальних закладів того часу.

Центром духовності одеських греків став храм Святої Трійці, який був закладений у 1795 р. у грецькому форштадті. На її будівництво Катерина II виділила 2 тис. крб. із державних коштів, що свідчить про її прихильність до грецьких переселенців. Крім цього архимандрит Діонісій з дозволу митрополита зібрав серед знатних греків у різних містах Російської імперії ще 2 250 крб.

Не дивлячись на досить сприятливі умови, будівництво не змогли завершити за три роки, як планувалося. Більш того, в 1803 р. на прохання прихожан воно було перенесено на середину кварталу, де й тепер знаходиться Грецька церква. Лише в лютому 1808 р. священник Петро Куницький доповів Катеринославській Консисторії про готовність до освячення новозбудованого греками храму Святої Трійці, яке відбулося навесні 1808 р. Цей храм завжди відіграв важливу роль у духовному житті міста. Завдяки щедрій підтримці своїх парафіян, він швидко розростався. Дещо згодом, у вересні 1873 р., напередодні приїзду до Одеси грецької королеви, церква отримала дозвіл на побудову на своїй території Грецького жіночого училища, яке було закладено самою королевою на розі сучасних Катерининської та Успенської вулиць. Взагалі Грецька церква єдина з перших православних храмів, пройшовши всі випробовування не лише збереглася до сьогодні, але й залишилася одним із центрів духовної культури міста ²⁰⁴.

Ліберальна політика, яка панувала в місті, сприятливі умови для національно-патріотичної діяльності, активність грецької общини привели до того, що у 1814 р. в Одесі виникла таємна революційна організація "Філікі Етерія" (Дружнє товариство). Її засновниками були М. Скуфас, Е. Ксанфос та А. Цакалов. Ця патріотична організація відіграла значну роль у розвитку національно-визвольного руху в Греції ²⁰⁵.

Завдяки активній діяльності греків Одеси, які згуртувалися навколо визначного авторитета в галузі історії Давньої Греції А. Панагідора-Ніковулоса склалися передумови для виникнення нової для Росії науки – античної археології. Важливу роль відіграли греки у діяльності Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, до складу членів-засновників якого увійшов А. Стурдза. Він же й став першим віце-президентом Товариства. Дійсними його членами були М. Палеолог, А. Негрі, К. Ікономос С. Дестуніс, А. Панагідор-Ніковул та інші²⁰⁶. Таким чином, представники грецької спільноти зробили свій внесок у розвиток російської історичної науки, деякі з них стали відомими грецькими істориками (С. Куманідис, П. Ламбро, К. Ікономос, В. Лагус та ін.).

Значну кількість серед іноземних переселенців Одеси становили німці, які займалися підприємництвом, торгівлею, технічною творчістю та ремеслами. Серед найбагатших купців, чиї торгові дома

204 Діанова Н. М. Історія релігії та церкви в Україні: Навчальний посібник до спеціального курсу для студентів історичного факультету. Частина перша: IX-XIX ст. – Одеса, 2006. – С. 82-83.

205 Мазаракіс-Еніан І. К. Філікі Етерія // Музей Філікі Етерія. Одеса. Історичні нариси. – Афіни, 1994. – С. 71.

206 Дьомін О. Б. Одеса та грецька історична наука (XIX – початок XX ст.) // Записки історичного факультету / ОДУ ім.І.І.Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 172, 175.

користувалися великим авторитетом були представники німецької общини, зокрема Л. Філіберт, В. Вагнер, А. Полнер та І. Вальба²⁰⁷. Дехто вкладав свої капітали у розвиток промисловості. Так Карл Едвард Фальк у 1844 р. відкрив в Одесі ливарний завод, а Мільнер у 1857 р. – підприємство по виготовленню чавуну.

Німці зарекомендували себе як хороші ремісники. Вони були вправними ковалями, столярами, слюсарями, теслярами, булочниками, майстрами по виготовленню ковбас тощо. А. Скальковський дав високу оцінку німецьким ремісникам, які створили в містах ремісничі колонії, де були представлені всі види ремесел²⁰⁸. Найбільші із них були в Одесі та Олександрівську. Німецькі ремісники, які поселилися в Одесі, об'єднувалися у цехи і заселяли виділені їм ділянки землі, внаслідок чого і виникла Реміснича вулиця. В 1835 р. у місті нараховувалось 135 сімей ремісників. Дев'ять німецьких цехових управ входили до загальноміської ремісничої управи. До цеху столярів у цей період часу належали 52 майстри, 43 з яких були німцями і 91 підмайстер, 57 з них – німці²⁰⁹. Про їх високу професійну майстерність свідчать виготовлені ними чудові меблі, які користувались значним попитом. У 1843 р. до Константинополя було доставлено меблів на суму 600 000 крб. Вони були високоякісними і не поступалися московським та петербурзьким. Щорічно до 200 українців та росіян ставали учнями німецьких ремісників, і під їх керівництвом оволодівали різними ремеслами. Згодом багато із членів сімей німецьких ремісників ставали купцями, що цілком відповідало торговому характеру міста.

Німецькі колоністи зберегли свою культуру і релігію. Цьому сприяло утворення релігійних общин у містах і розбудова церковних храмів. В Одесі у грудні 1803 р. була заснована община євангелістів, для якої за проектом архітектора Ф. Боффо в 1827 р. було здійснено будівництво євангельсько-лютеранської кірхи. Протягом усього ХІХ ст. спостерігалось значне зростання чисельності цієї общини. Якщо в 1842 р. в ній перебувало 400 сімей, то в кінці 80-х років ХІХ ст. нараховувалось близько 8 тисяч осіб. Слід зазначити, що серед вимог віри була й необхідність освіти для парафіян, що значно меншою мірою спостерігалось серед католиків. У німецьких колоніях, особливо лютеранських та менонітських, відкривалися школи, просвітницькі та науково-культурні заклади, лікарні, притулки для сиріт і літніх, що робило їх центрами освіти і культури не лише для німців, але й для інших етнічних груп, які проживали у містах.

Суспільні та національні інтереси південноукраїнських німців-колоністів виражала та відстоювала їх національна преса. Впродовж 1843 – 1863 рр. в Одесі виходили журнал і газета німецькою мовою, редактором якої був К. Вільгельм.

Із середовища німецьких колоністів вийшла ціла плеяда блискучих вчених, викладачів, службовців, державних діячів. Серед них

207 Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803-1920. – Одесса: ТЭС, 1999. – С. 65-68.

208 Скальковский А. Первое тридцатилетие... – С. 134.

209 Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803-1917. Биб. указатель /Сост. В. В. Самодурова. – Одесса: Астропринт, 1999. – С. 33.

професор фізики та математики Рішельєвського ліцею Генріх Карлович Брун, його брат – професор історії Новоросійського університету Пилип Карлович Брун. У Новоросійському університеті протягом 40 років працював син П. Бруна – Людвіг. Серед професорів університету високою фаховою майстерністю відзначалися Е. фон Штерн, Ф. Струве, Н. Грот, Н. Ланге, І. Маркузен, К. Фот та ін. Випускники Новоросійського університету займали важливі державні посади. Яскравим прикладом може слугувати С. Вітте, який свого часу очолював міністерство фінансів Росії. Німці обиралися до міських дум та до земських органів управління²¹⁰.

На початку XIX ст. в Одесі поселилися французькі торговці, ремісники й вчителі. У 1836 р. французький консул у своєму звіті в Париж зазначав, що в Одесі є невелика французька колонія, яка налічувала від 350 до 400 осіб. Це: лікарі, купці, годинникарі, книготорговці, які мають міцну матеріальну базу²¹¹.

Італійські колоністи, які проживали в Одесі були кваліфікованими рибалками, перукарями, майстрами по виготовленню макаронів. Вони були задіяні в галузях медицини, банківської справи, архітектури. У 1807 р. у місті з'явилося декілька торгових будинків та контор, заснованих вихідцями із Генуї. Згодом кількість таких контор різко зросла, що сприяло поживленню чорноморської торгівлі. Деякі італійці стали власниками готелів та модних ресторанів²¹².

Болгари, які поселилися в Одесі, утворили тут один із центрів болгарського культурного життя. Вони видавали книги болгарською мовою, працювали над здійсненням шкільного реформування, вели підготовку болгарських вчителів. У 1841 р. в Одесі почали друкуватись перші праці болгарського ученого, історика й філолога В. Априлова, який 20 років прожив у місті²¹³.

З кінця XVIII ст. до Одеси почалася міграція євреїв з території колишньої Речі Посполитої. За першим переписом населення, проведеним де Рібасом у 1795 р., в Одесі проживало 240 євреїв²¹⁴. Після указу Олександра I від 9 грудня 1804 р., який передбачав низку пільг для єврейського населення в містах Південної України, до Одеси відразу переселилося близько 300 бродських купців, які відкрили свої торгові контори. Маючи досвід у міжнародній торгівлі і широкі контакти із представниками фінансової аристократії Росії та Європи, вони швидко освоїлись у місті і зайняли провідні позиції, виконуючи функції посередників й агентів у хлібній торгівлі.

У 1796 р. общиною одеських євреїв була побудована Головна синагога. В 20-х рр. XIX ст. вона перебувала в досить поганому стані. На богослужіннях стояв сильний гамір і вона, за традицією не мала постійного священика. Євреї, які переселилися до міста з Галичини,

210 Діанова Н. М. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць. – Вип. 16. – К.: Унісерв, 2004. – С. 58-59.

211 Герлігі П. Одеса: Історія міста... – С. 129.

212 Історія Одеси / Кол. авт. гол. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С.104.

213 Шайкевич Б. О. Одеса – огнище на българската култура. – Одеса: Маяк, 1995. – С. 4-5.

214 Шмидт А. Материалы для географии и статистики... – С. 834.

відкрили нову – Бродську синагогу (1841), яка перевершувала попередню в моральному й естетичному плані. Синагогальна реформа проходила в гострих дискусіях. Цьому значною мірою сприяли реформаторські погляди членів “Гаскалі” (Просвіти), які зайняли керівні позиції в общині. Основні ідеї “Гаскалі”, які полягали у необхідності відмови від деяких застарілих поглядів та інтеграції у культуру оточуючого середовища, були близькими певній частині одеських євреїв. Для досягнення успіхів у міжнародній торгівлі єврейським купцям необхідні були знання іноземних мов, математики, бухгалтерської справи та інших предметів. Завдяки клопотанням діячів “Гаскалі” була відкрита єврейська школа (1826 р.), де викладались як єврейські традиційні предмети: іврит і талмуд, так і світські: російська, німецька та французька мови, фізика, математика, історія, географія, цивільне право тощо. Діяльність “Гаскалі” допомагала зменшенню релігійних та етнічних відмінностей між євреями та іншим населенням. Атмосфера свободи, яка панувала в Одесі, відсутність будь-якого національного пригнічення, не лише сприяли розвитку культури й економіки, але й дозволяли євреям розбудовувати свої духовні центри. Вже у 1861 р. в Одесі діяли шість синагог, що значно більше, ніж у будь-якому іншому місті Південної України.

У 1848 р. в Одесі налічувалось 78 єврейських купців I гільдії, 39 – II, 1542 – III, що становило абсолютну більшість серед південноукраїнських міст. Чисельні дрібні торговці виступали посередниками або представниками великих компаній, які вели торгівлю хлібом. В Одесі проживала й значна кількість єврейських ремісників. В 1857 р. у місті їх налічувалось 1165 осіб, що складало 8,8% від загальної кількості общини. Загальна чисельність євреїв в Одесі на 1857 р. досягла 13 204 осіб, що становило 13 % по відношенню до загальної кількості міських жителів²¹⁵.

Незважаючи на всю етнічну строкатість населення Одеси, переважна більшість міських жителів була представлена українцями. У 1799 р. тут проживало 4 633 особи, з яких 3 749 були українцями²¹⁶. Списки домовласників свідчать про те, що передмістя Одеси були майже повністю заселені українцями, на що вказують типові українські прізвища. Досліджуючи народну творчість Новоросійського краю, О. Маркевич зібрав значну кількість пісень, казок та переказів із різних міст та повітів. Автор дійшов висновку, що пісні, яких співають жителі околиць Одеси, особливо Молдованки – це “самі звичайні українські пісні”. Та й сама мова одеситів відрізнялася певною своєрідністю. Російська мова, якою спілкувалися в місті, щедро перемішувалась українськими словами, зокрема: “глибоко”, “говорить”, “карбованець” тощо²¹⁷. Це вказує на присутність значної

215 Діанова Н.М. Єврейське населення міст Південної України у першій половині XIX ст. // Записки історичного факультету/ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2005. – Вип. 15. – С. 171–173.

216 Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабии и левобережных районов Приднестровья. – Кишинев: Штиинца, 1974. – С. 59.

217 Діанова Н. М. Кристалізація українсько-російських відносин як консолідуєчий фактор в процесі заселення та розвитку міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX століть) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: збірник

кількості українців в Одесі, які й створили такий одеський мовний колорит.

Досліджував мову населення Південної України і видатний етнограф та лексикограф В. Даль. Він вважав, що тут утворилася мова, якій притаманна російська вимова українських слів. До неї увійшло багато українських, татарських, єврейських та інших висловів. В мову одеситів проникали й окремі слова із західноєвропейських мов, в тому числі, грецької, французької та італійської²¹⁸.

Належали українці до різних станів і соціальних груп. Деякі з них, будучи ремісниками, були записані до цехів, де виконували роботу мулярів, пічників, бочкарів, теслярів. Чимало українців відігравали важливу роль у розбудові Одеси. До них належить нащадок козацького роду Михайло Михайлович Кир'яков (Кир'яченко), який обіймав посаду начальника митниці з початку її заснування впродовж усього свого життя. Разом із де Рібасом та де Рішельє М. Кир'яков зробив значний внесок у розвиток міста. Син його – також Михайло, продовжив в Одесі славу свого батька, ставши відомим громадським та науковим діячем, одним із засновників Одеського товариства історії та старожитностей. Двоюридний брат М. М. Кир'якова – Григорій Степанович Кир'яков теж немало прислужився Одесі. Він став першим поліцеймейстером у місті, будучи в 1795 р. призначеним його "особливим градоначальником". Пізніше, з 1798 р. обіймав посаду інспектора Одеського карантину, а в 1800 р. був обраний членом Комітету для відбудови Одеської гавані, де доклав багато зусиль для зміцнення благоустрою міста. Біля витоків розбудови Одеси стояли брати Андрій Ілліч та Антон Ілліч Шостаки, які належали до знатного роду. Андрій Ілліч плідно співпрацював із де Воланом над планом Одеси, Антон Шостак зарекомендував себе визначним будівельним підрядчиком міста. Онук гетьмана К. Розумовського – Петро Олексійович Розумовський був чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові де Рішельє. Подібні приклади не поодинокі²¹⁹.

Українці займалися й торгівлею, будучи записаними до стану купецтва. Серед них зустрічаємо прізвище одеського купця І. Ваценка, який у 1855 р. мав відношення до зовнішньої торгівлі²²⁰. Однак чисельність українських купців була незначною. А. Скальковський звертав увагу на те, що торгівлею в Одесі у 1845 р. займалась лише незначна кількість українців. Здебільшого, вони реалізовували себе в іншому. Зокрема, всі шкіпери каботажних суден були нащадками козаків. Згідно зі "Списком одесских купцов" у 1859 р. в місті налічувалось 869 купців. Аналізуючи їх прізвища, можна допустити, що 27 із них були українцями. В тому числі: 6 купців відносились до І гільдії,

наукових праць / За ред. О. І. Кожухаря та В. О. Ветохіної. – Кривий Ріг, 2004. – С. 146–147.

218 Даль В. О наречиях русского языка // Толковый словарь. – М.:Русский язык, 1978. – С. III-IV.

219 Гончарук Т. Про роль нащадків української козацької старшини в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України. – Вип. 1. – Одеса, 2006. – С. 34-38.

220 Історія Одеси... – С. 102.

4 – до II і 17 – до III. Звичайно, ці цифри не претендують на високу точність і скоріш за все – занижені, так як враховувалися лише типово українські прізвища²²¹.

Дослідники досить рідко відрізняли українських купців від російських. Одним із не багатьох винятків був І. Аксаков, який проаналізував відмінності у діяльності українського та російського купецтва. Він дійшов висновку, що українські купці, на відміну від російських, не відокремились за своїм побутом, звичаями й освітою від решти населення. До того ж, вони були менш схильні до розкошу, придбання нерухомості тощо. В торгівлі поступалися дещо російським купцям, тоту що були менш спритними, більш порядними, не ризикували і дотримувались установлених ними цін²²².

Росіяни, які проживали в Одесі, були представлені, здебільшого, ремісниками, рідше – купцями. Чисельність російських купців на початку XIX ст. була незначною, до того ж вони, як стверджує К. Скальковський, не відзначалися особливою освіченістю та культурою²²³. На їх фоні вигідно відрізнялися батько і син Новікови. Вони довгий час були єдиними російськими купцями, які займались активною зовнішньою торгівлею, в тому числі й хлібною. Ілля Новіков протягом 1830 – 1833 рр. був одеським головою, а його син Яків – купець I гільдії, достойно продовжив справу свого батька, за що отримав звання почесного громадянина Одеси²²⁴.

Документи свідчать про те, що позиції російського купецтва з часом посилювалися. У звіті одеського градоначальника за 1840 р. підкреслювалося, що російські купці стали достойними конкурентами іноземних, які раніше представляли переважну більшість. В цей час у місті нараховувалось 738 купців, 409 із яких мали російське громадянство²²⁵. Слід зазначити, що зростання чисельності російських купців відбувалося й за рахунок іноземців, які прийняли російське громадянство, отримавши при цьому ряд пільг і можливість вести морську торгівлю під російським прапором.

На шпальтах "Одесского вестника" у 1845 р. з'явилась цікава стаття, автор якої під ініціалами Д. К., зробив спробу проаналізувати позиції російських купців у торгівлі, перш за все, зовнішній. У 1841 р. нею займались 113 купців I та II гільдій, серед яких 94 особи мали російське підданство. Однак корінним росіянином був лише один – Ілля Новіков. Протягом 1842-1844 р. кількість росіян серед купців залишилася незмінною, лише місце Іллі Новікова в міжнародній торгівлі зайняв його син Яків. Іноземні купці, які прийняли російське підданство, розбагатівши, часто поверталися на свою батьківщину.

Російські купці, на думку автора, не зайняли належного місця в зовнішній торгівлі, у зв'язку з відсутністю культури і знань, в тому числі й іноземних мов, проте у сфері внутрішньої торгівлі вони

221 Діанова Н. М. Кристалізація українсько - російських відносин... – С. 148.

222 Аксаков И. Исследование торговли на украинских ярмарках. – С.Пб., 1858. – С. 7-12.

223 Скальковский К. Воспоминания молодости... – С. 19.

224 Гончарук Т. Г. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе //Историчне краєзнавство Одещини: 36. матеріалів. – Одеса, 1995. – Вип. 6. – С. 31.

225 РДІА. – Ф. 128. – Оп. 4. – Спр. 68. – Арк. 64.

контролювали майже всі капітали²²⁶.

Послаблення позицій іноземців обумовило посилення російського впливу в економіці. Росіяни почали відігравати помітну роль у соціально-економічному та громадському житті міста. Все більш активною ставала політика русифікації, яку уряд здійснював у Південній Україні. Новоросійський генерал-губернатор М. Воронцов залучив до служби в органах управління групу випускників російських університетів, які сприяли розповсюдженню російської мови і культури у південноукраїнських містах. Отже, не дивлячись на переважну більшість українців серед міського населення, росіянам належала пальма першості у місцевих органах влади, в області освіти і культури.

Підрахувати чисельність представників різних етнічних груп в Одесі досить складно. Використовуючи метод етно-конфесійного моделювання можна визначити питому вагу деяких етносів серед християнського населення Одеси. Зокрема, українці становили близько 31,7 %, росіяни – 20 %, греки – 20 %, інші переселенці з європейських країн – 16,5 % тощо²²⁷. Ці дані не претендують на абсолютну точність, проте дають певну уяву про етнічний склад міських жителів.

Ліберальна політика, яка панувала в Одесі, надавала можливість представникам усіх етнічних общин зберігати і розвивати свої традиції, релігію й культуру, брати активну участь у громадсько-політичному житті міста. Це позитивно позначилось на загальному стані економіки, освіти, науки і культури та сприяло швидкому піднесенню міста.

Значна кількість науковців відзначає, що характерною особливістю розвитку Одеси у дореформений період є її надзвичайно швидкий соціально-економічний розвиток. За короткий проміжок часу вона стала схожа на розвинене європейське місто, яке корінним чином відрізнялося від інших російських міст.

Іноземні мандрівники, які відвідали Одесу ще на початку XIX ст., були вражені стрімким розвитком молодого чорноморського міста. Це відзначали у своїх спогадах німецький вчений А. Гакстгаузен та американський мандрівник Дж. Л. Стефенс, які змушені були визнати, що Одеса за темпами свого розвитку випередила навіть міста США, які тримали пальму першості у світі²²⁸.

Надзвичайно бурхливий розвиток економіки міста сприяв зростанню кількості жителів. У 1856 р. Одеса впевнено вийшла на 3-тє місце в Російській імперії за чисельністю населення, яке становило 101 320 осіб, залишивши попереду лише Санкт-Петербург і Москву. Абсолютний приріст населення в місті впродовж 1823-1858 рр. досяг 71227 осіб при середньорічному зростанні на 2 035 осіб²²⁹. Це був

226 О торговом сословии Одессы, особенно русском // Одесский вестник. – 1845. – 25, 28 апреля.

227 РДІА. – Ф. 1290. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 1, 22-36; Архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської Академії Наук – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 5-452.

228 Дружинина Е. И. Возникновение городов на Юге Украины и США: общее и особенное // Новая и новейшая история. – 1979. – № 2. – С. 76.

229 РДІА – Ф. 1290. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 11.14.16; Ф. 1288. – Оп. 25. – Спр. 78. – Арк. 2-6.

найвищий показник серед міст Південної України.

Таким чином, характерною особливістю Одеси протягом дореформеного періоду був її стрімкий соціально-економічний розвиток, який супроводжувався значним зростанням чисельності міських жителів. Етнічно строкате населення міста утворило свої общини, які брали активну участь в його економічному та культурному розвитку. Переважна більшість жителів була представлена українцями, дещо менше було росіян, євреїв та іноземних переселенців, які не втратили своєї національної та культурної самобутності.

Natalya Dianova

***The peculiarities of formation Odesa's population
at the end of XVIIIth century – in the first half of XIXth***

The development of Odesa during the searching period had some specific peculiarities, which distinguished the city from other cities of Russian Empire. The outlooks of development of the port of Odesa and a lot of privileges by the government for the inhabitants promoted populating of the city. The sources of forming population were represented with of different social groups: inhabitants of environs, migrants from another Russian province, runaway bond peasants, foreign colonists. Impetuous economical developmant of Odesa transformed the city in the middle of XIXth century in one of the most prosperous European city, occupied the 3 place with the quantity of population in Russia.

УДК 94 (477.4):335.311.97.058.22 "...17/...18"

Олександр Кухарук

**ФОРМУВАННЯ СТАНУ “МАЛОРОСІЙСЬКИХ КОЗАКІВ”
наприкінці XVIII – на початку XIX ст.**

В статті розглянутий процес питання про причини формування та трансформацій в соціально–економічному становищі та правовому статусі стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – початку XIX ст. з’ясовано, що своїм існуванням та правами вони становили виключення з інших станів Російської імперії, залишили прагнення до вольності та “автономізму”, зберегли масове відчуття козацької особливості, специфічну самоідентифікацію, стали носієм ідеї “українства”, забезпечуючи її безперевне існування в різних проявах у XIX ст.

Період кінця XVIII – початку XIX ст., час глибоких соціальних зрушень та значних змін для України, і ця точка зору усталилась у сучасній історичній науці²³⁰. Однак характер і механізми суспільних

230 Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. [Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів]. – К., 2000. – С. 16. В. Кравченко вважає цю роботу Я. Грицака монографією, названою підручником “по недорозумінню”. Дозволимо уточнення, це дійсно монографія, видана й перевидана під грифом підручника, виходячи з реалій сучасної української дійсності. Навіть більше – робота виконана в рамках проекту, подібного до того, в якому прийняв участь В. Кравченко, лише замість “Украины Российской империи”, він називався дещо коректніше “Dzieje Kraju Europejskiego - Wschodniej” (Див. Яковенко Н. Нічого не має бути дорожчого над вольність// Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип.7. – С. 13). Саме статус підручника